

Konference Kulturní lingvistika pro dnešní Evropu

dopolední přednášky

Člověk v jazyce: prostor, příběh, prožitek – jazyky mluvené a jazyky znakové

27.–29. 6

1/ Jerzy Bartmiński (Lublin):

Kognitivní definice jako metoda výkladu pojmu

Prezentace se zabývá jedním z klíčových pojmů lublinské kognitivní etnolingvistiky, konkrétně novou metodou definování pojmů, jež se liší od tradičního přístupu uplatňovaného v rámci lexikografické teorie i praxe. Kognitivní definice, využitá poprvé v roce 1980 ve zkušebním svazku *Slovníku lidových jazykových stereotypů* (který vyšel později v roce 1996 pod názvem *Slovník lidových stereotypů a symbolů, Słownik stereotypów i symboli ludowych, SSiSL*), je odvozena z logického pojetí „axiomatické“ definice („definice prostřednictvím postulátů“). Jde o definici kontextualizovanou, která navazuje také na teoretický rámec Anny Wierzbické, jež představený v její knize *Lexikografie a konceptuální analýza* (1984). Hlavním cílem kognitivní definice je „zohlednit způsob, jak je daná entita konceptualizována mluvčími příslušného jazyka“, tj. vzít v potaz „znalost světa, sociálně ukotvenou a odvoditelnou z jazykového systému a úzu, kategorizaci jevů, jejich vlastnosti a hodnocení.[...] Definovanou jednotkou je pak ‚mentální předmět‘ v celé šíři svých charakteristik, které vycházejí z jazykového obrazu světa“ (Bartmiński 1988: 169–170).

Kognitivní definice je založena na každodenní, běžné znalosti světa, na „naivním“ jazykovém obrazu (podle Jurije Apresjana), zahrnuje celý obsah zkušenostního rámce a v samotných definicích uplatňuje jednoduchý, běžný jazyk. Neomezuje se na „nutné a postačující rysy“, ale zůstává „otevřená“ (Bartmiński – Tokarski 1993). Má narativní charakter (Bartmiński 2011a) a funguje jako „text kultury“ (Bartmiński 2011b). Na otevřenou povahu významu slov poukázal experimentální (dotazníkový) výzkum (Bartmiński 2014). Kognitivní definice se kvalitativně liší od typických lexikografických definic, které jsou obvykle akademické a do jsou do značné míry založeny na vědeckém poznání. Například v akademickém *Slovníku polského jazyka (Słownik języka polskiego)* Witolda Doroszewského je slunce definováno jako „hlavní těleso sluneční soustavy, plynová koule velmi vysoké teploty, která vyzařuje obrovské množství energie a je podmínkou života na Zemi“. Oproti tomu ve *Slovníku lidových jazykových stereotypů* (1980) je slunce definováno jako „nejjasnější světlo na nebi, které osvětluje a zahřívá zemi, umožňuje, aby na ní byl život, a svým pohybem určuje měření času“.

2/ Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (Lublin):

O profilování pojmu: otázky sporné i nesporné

Profilování patří mezi nejzkoumanější a zároveň nejvíce nejednoznačné lingvistické koncepty posledních dvaceti let. Polští autoři, kteří profilování ve svých analýzách a popisech využívají, odkazují buď k pracím Ronalda Langackera (1987, 1995), nebo k modelu Jerzyho Bartmińského (1990, 1993) v kontextu antropologické lingvistiky (kognitivní etnolingvistiky). Ve své prezentaci se zaměřím na druhé pojetí rozpracované Bartmińským a jeho kolegy v rámci výzkumu jazykového obrazu světa, tedy na „jazykově zakotvenou, různě verbalizovanou interpretaci reality, kterou lze zachytit právě prostřednictvím tvrzení o této realitě“, přičemž tato tvrzení jsou „nedílnou součástí či projevem jazyka, jeho gramatiky, lexika a stereotypizovaných textů (např. přísloví)“ (Bartmiński 1990: 110).

V kognitivní etnolingvistice zaujímá profilování místo mezi následujícími pojmy: jazykový obraz světa, stereotyp (v poslední době začíná být preferován pojem pojmový konstrukt), kognitivní definice, hledisko a interpretační perspektiva, hodnoty, konceptualizace a promlouvající subjekt. Vzhledem k tomu, že se zde nejedná o arbitrární soubor pojmů, můžeme proces profilování a výsledné profily usouvztažnit s kognitivní definicí coby nástrojem pro popis stereotypů (pojmů, pojmových konstruktů) a hlediskem, které představuje faktor, který profilování jistým způsobem „řídí“. Profilování se vztahuje i k promlouvajícímu subjektu a souvisí s jeho hlediskem a hodnotami.

Předpokladem je, že pojem profilování je spojen: (1) s širším chápáním lexikálního významu, který je zde nahlížen jako otevřená struktura zahrnující více než jen nutné a postačující rysy a obsahující všechny pozitivní charakteristiky daného předmětu; (2) s uplatněním kognitivní definice pro popis takto chápaného významu.

Toto nové pojetí lexikálního významu i samotná kognitivní definice jakožto nástroj pro jeho popis vycházejí z prací na *Slovníku lidových stereotypů a symbolů* (1996, 1999, 2012; zkušební svazek 1980), jehož metodologie sice čerpala z tradičních strukturalisticky definovaných paradigmat, ale zároveň je porušovala.

Nakonec se tyto myšlenky vyvinuly v koncept profilování, který se nyní využívá jak při analýzách standardních, národních jazyků a veřejného diskurzu, tak při popisu lidového jazyka a kultury. (Nedávno byl tento koncept využit v rámci popisu hodnot v jazykových obrazech světa Slovanů a jejich sousedů, konkrétně pak s ohledem na konceptuální konstrukty DOMOV/DŮM, EVROPA, PRÁCE, SVOBODA a ČEST, viz LASiS 2015).

Považuji profilování za „subjektivní (tedy svůj subjekt mající) lingvistickou a konceptuální operaci, která zahrnuje vytvoření obrazu daného předmětu prostřednictvím zachycení jeho vztahu k určitým aspektům (subkategoriím, fazetám), jako jsou jeho původ, vlastnosti, vzhled, funkce, události, zkušenosti apod., v rámci kompatibilního typu znalostí a na základě specifického pohledu“ (Bartmiński – Niebrzegowska 1998: 212). Profil v tomto chápání je variantou základního obrazu, neboť se „formuje skrze vybraný soubor fazet, jejich uspořádání v souladu s pravidly implikace a obsah těchto faktů“, variantou, která se konstruuje na základě „dominantního faktoru“ (tamtéž 1998: 217).

Ve své prezentaci se také zaměřím na některé sporné otázky týkající se profilování:

- (1) Jak bychom měli nazývat konceptuální (kognitivní) obsah profilování: koncept, stereotyp, pojmový konstrukt, lexikální význam, sémantická struktura, lexém, hodnota?

- (2) Jaký vztah mají profily ke slovním významům uvedeným ve slovnících?
- (3) Jak souvisejí profily s typy dat, která se používají při rekonstrukci jazykového obrazu světa?
- (4) Jaké jsou exponenty profilování (názvy, kategorie, soubory, opozice, něco jiného)?
- (5) V jakém vztahu jsou profily k otevřeným a uzavřeným kategoriím (harmonický soulad, doplnění, konflikt, vzájemné vyloučení)?
- (6) Do jaké míry mohou být profily spojeny s objektivním či subjektivním pohledem na „kognitivní obsah“, který je profilován?
- (7) Jak se profily vztahují k variantám jazykového obrazu světa, známými jako *vize* a *obraz* světa?

3/ Alena Bohunická (Bratislava):

Cudzosť z pohľadu európskej identity – Cizosť z pohľadu evropskej identity

Príspevok sa venuje dynamike chápania a prežívania cudzosti v kontexte európskej identity Slovákov. Slováci v priebehu svojej niekoľkoročnej existencie v politickom priestore EÚ denne kognitívne i emocionálne asimilujú realie, ktoré patria k ich rozšírenej občianskej identite. Nie sú slovenské, a predsa nie sú cudzie. V našej mentalite sa zmenili hranice sveta, ktorý považujeme za náš. Otázkou pre nás je, ako vplýva prežívanie európskej identity u Slovákov na ich interpretáciu cudzosti, cudzieho? Kto je pre nás dnes cudzinec a ktoré sú cudzie jazyky? Čo znamená odcudzenie vo vzťahu k svetu Slovákov? Slovo odrodilec sa spája hlavne s historickou skúsenosťou pomadžarčovania Slovákov; kto sú z tohto hľadiska mladí Slováci, ktorí sa dnes odcudzujú tým, že sa deklaratívne priznávajú skôr k európskej identite ako k tej slovenskej? Aktuálnou podotázkou je: ako vplýva na dynamiku konceptu cudzosti súčasná migračná vlna? Pri skúmaní obrazu cudzosti v mentálnom svete Slovákov sa opierame o východiská kultúrnej lingvistiky ako etablovanej disciplíny, ktoré obohacujeme o novšie podnety zo xenolingvistiky.

4/ Mariarosaria Gianninoto (Grenoble):

Překlad evropských pojmů do čínštiny. Dà gōngmín or xiāo shìmín. Několik poznámek o termínech označujících občana v mandarínské čínštině

Tři termíny používané v lexika moderní čínštiny pro označení pojmu občana, *guómín* 国民, *shìmín* 市民 a *gōngmín* 公民, jsou obecně považovány za výpůjčková slova *wàiláicí* 外来词 (Gao & Liu, 1956: 121), přesněji řečeno „vrácené grafické výpůjčky“ (Liu, 1995: 25; Masini, 1993: 104), tzn. formy dochované z klasické čínštiny, přejaté do japonštiny k označení nových pojmů a poté s těmito novými významy znovu zavedené v čínštině; mnoho takových se objevilo mezi koncem 19. století a začátkem 20. století (Masini 1993; Lackner, Amelung & Kurtz, 2001). Volbu jednoho z těchto tří výrazů, z nichž každý zdůrazňuje jiné aspekty vztahu mezi státem a společností (Goldman & Perry 2002), mezi různými kvazi-synonymy dochovanými z pozdního období dynastie Čching, můžeme považovat za výsledek procesu „vyjednávání ekvivalence“ (Lackner, Kurtz, Amelung, 2001) mezi pojmy inspirovanými Západem a jejich čínskými podobami a také za součást „domestikace slov, kategorií, diskurzů

a způsobů reprezentace“ (Liu 2005: 26). Tyto tři termíny, které během dvacátého století prošly složitou a kontroverzní cestou, mají své místo v sociopolitickém diskurzu i v současném jazyce, jak je vidět na základě jejich frekvence v různých typech korpusů. Výskyty a kolokace odhalují různé konotace spojené s těmito výrazy, které lze považovat za klíčová slova současné čínské slovní zásoby. Cílem této prezentace je srovnat a analyzovat užití termínů *guómín* 国民, *shímín* 市民 a *gōngmín* 公民 v různých typech textů a diskurzů a poukázat na jejich odlišné konotace a trajektorie v současném sociopolitickém lexiku.

5/ Jürgen Trabant (Berlin):

Mizející obrazy světa

V Humboldtově filozofii je jazyk „formativním orgánem myšlení“, jeho funkce je primárně kognitivní. Formování myšlení je tak výsledkem společné činnosti Já a Ty. Takto vznikající jazyky pak integrují různé obrazy světa. Pojetí jazyků coby cenných výtvorů lidské mysli kontrastuje se „smrtícím“ konceptem jazyků jakožto arbitrárních komunikačních nástrojů. Kvazi-humboldtovsky uznalý postoj Evropské unie k jejím jazykům je v protikladu s aktivitami politiků, jež směřují ke globalizovanému jazykovému režimu, a s masivní propagandou globální jednojazyčné situace ze strany sociologů. Politickým úkolem do budoucna, v duchu Humboldtovy filozofie jazyka, bude usilovat o koexistenci různých jazyků světa s jedním invazivním Globálním Jazykem.

6/ James W. Underhill (Rouen):

Jednotlivci, nebo národy pro Evropu?

Lidé spolu hovoří, avšak nikoli národy, které nesdílejí stejný jazyk. Do značné míry platí, že národ se stává národem tak, že si vytváří své vlastní jazykově specifické obrazy světa a cizeluje své pojetí vlastní identity. To je humboldtovské pojetí národa, jenž prostřednictvím jazyka míří výš a dál, proniká do větších a větších hloubek ve své vědomé konceptualizaci světa a všeho, co je v něm, vztahů, které navzájem propojují všechny koncepty tohoto jazykového obrazu do složitého a pestrého obrazce.

V poslední době jsme v Evropě svědky postupné konvergence v používání angličtiny. Máme to považovat za hrozbu? Je němčina a francouzština vytlačována? A jaký status má pak čeština nebo portugalština? Dokážeme dnes zachovat „jazykově pestrou Evropu“? Pokud chceme porozumět tomu, co je uchováno v jazyce a v tom, co Humboldt nazývá „smyslem jazyka“, pak si musíme definovat, co myslíme pojmem kultura a co pro nás znamená „národ“. Také musíme zjistit, jaké lingvistické prostředky potřebujeme k tomu, abychom zachovali a podporovali kulturu, a to jak kulturu národů, tak i kulturu jednotlivce (*Selbstbildung*).

To však není snadný úkol. Ne že bychom snad dnes trpěli nedostatkem přístupů k jazyku a kultuře. Tradiční literární a filologické přístupy jsou od počátku doprovázeny nespočtem živých lingvistických škol, jež mají různé metodologie i cíle. V lingvistice indoevropských vzdělavců (Bopp) však nebylo kultuře věnováno příliš prostoru a nestála v centru pozornosti ani u de Saussura, navzdory jedné kapitole o jazyce v antropologii v jeho *Kurzu obecné lingvistiky*. Ruští formalisté a Pražská škola se kulturou sice zabývali, ale

strukturalismus, ochuzený o slovanskou poetiku a exportovaný na Západ ještě předtím, než si vydobyl svou pozici ve světě, mnohdy vedl k uplatňování sterilního formalistického přístupu k jazyku. Zkoumala se struktura a obsah byl marginalizován, a spolu s ním i jednotlivci. Když se otevřela cesta k post-strukturalismu, jazykový relativismus měl tendenci převážít.

Chomského lingvistická škola slibovala prozkoumat mentální dimenzi jazyka, vztah myšlení a jazyka. Brzy však transcendentální pojetí formy začalo odsouvat skutečné myslící a cítící bytosti na okraj paradigmatu. Výsledky se ukázaly být zcela odlišné od myšlenek velkého filozofa jazyka Wilhelma von Humboldta (1767–1835), který tvrdil, že veškeré myšlení je „myšlením v jazyce“ (*Sprachdenken, denken durch Sprache*). Zprvu se zdálo, že nedávné kognitivní přístupy (Lakoff a Johnson, Turner a Fauconnier) otevřou studium jazyka kultuře, ale tento předpoklad neměl dlouhého trvání a kognitivní lingvistika se brzy začala soustředit spíše na výzkum „mozku“ a „univerzálních“ lidských kognitivních schopností.

V protikladu k tomuto hlavnímu proudu ne-kulturní lingvistiky – který Jürgen Trabant satiricky nazývá „jazykovědou bez jazyka“ – se objevilo široké spektrum minoritních směrů, které se jaly prozkoumávat vzrušující nový terén a odhalovat, jak prostřednictvím slov budujeme světy: hypotéza Sapira a Whorfa, sociolingvistika Dell Hymes, neowhorfiáni, Levinsonova psycholingvistika, přirozený sémantický metajazyk Anny Wierzbické a lublinská etnolingvistická škola. Tyto školy, přístupy a projekty nám připomínají, že jazyk je to, co nás činí lidmi. Odmítají model „subjekt-objekt“, který redukuje jazyk na pouhý nástroj vyjadřování. Odhalují nedostatečnost a neadekvátnost běžných metafor, na které narážíme v běžném životě, ale třeba i v diskurzu univerzitního prostředí: jazyk jako „odraz“ společenského života, jazyk jako „prostředek“ k vyjádření „významu“, jazyk jako „nástroj“.

Jak bychom tedy v dnešní Evropě měli k jazyku přistupovat? Ve svém příspěvku se zaměřím na koncept „národa“, „jednotlivce“ a „Evropy“, abych nastínil, jak jsou tyto koncepty v různých jazycích různě provázány a strukturovány. Každá kultura si vytváří vlastní koncept jednotlivce a jeho místa v Evropě i v členském státě EU. Při pohledu na nedávný diskurz o Evropě a jejích národech v angličtině a dalších jazycích bychom měli být schopni odhalit, jak jazykové kultury představují své světy v reakci na vývoj Evropy.

7/ Irena Vaňková – Alena Macurová – Nad'a Dingová:

Člověk v jazyce: prostor, příběh, prožitek (Jazyky mluvené a jazyky znakové)

Kognitivní lingvistika se vedle mluvených jazyků věnuje i jazykům znakovým, zvl. v souvislosti s kategorizací (např. Klima – Bellugi, 1979) nebo s fenoménem ikonicity a zdvojeného (ikonicko-metaforického) mapování (např. Taub, 2001, Wilcox P., 2004, Wilcox, S., 2007). Dosud se však, pokud víme, ve studiu přirozených znakových jazyků ne dost zohledňují přístupy kognitivně-kulturní, resp. etnolingvistické, tj. přístupy kladoucí důraz na propojení jazyka a mysli s kulturou (např. Bartmiński, 2009, v jiném kontextu také Sharifian, 2011). I v této oblasti ovšem představují znakové jazyky (jazyky bez psané podoby, existující ve vizuálně motorickém způsobu a charakterizované existencí v prostoru, simultánní organizací a tendencí k ikonické reprezentaci) výzvu: ke studiu obecných konceptualizačních mechanismů i ke studiu kulturně podmíněného obrazu světa. Konkrétní metody studia

jazykového obrazu světa (a stereotypů – které jsou jeho součástí), tak jak je uvedl v život Jerzy Bartmiński a lublinská škola kognitivní etnolingvistiky, je však třeba pro studium znakových jazyků jistým způsobem modifikovat, neboť se v nich principy jazykového obrazu světa odhalují v odlišné perspektivě než v jazycích mluvených (o jejichž psanou podobu může být kognitivně kulturní přístup opřen). Jde však v podstatě (jde?) o tytéž obecné principy, ať už je to antropocentrismus, tělesné ukotvení významu, jeho imaginativní a příběhový charakter, specifické ztvárnění hodnot prostřednictvím opozice vlastní – cizí, a ovšem sama stereotypovost a stereotyp.

Na příkladech vybraných českých pojmů se pokusíme ukázat specifiku takto orientovaných úvah o znakovém jazyku, zvl.: jaké výchozí údaje máme k dispozici, zkoumáme-li stereotyp v jazyku s mluvenou a psanou podobou (v češtině), a co z těchto údajů plyne – a jak je to naproti tomu s výzkumem ukotvení odpovídajících pojmů v českém znakovém jazyce a v kultuře českých Neslyšících. Spíše ovšem než definitivní odpovědi klade příspěvek sérii otázek. Ty se netýkají jen možností zkoumání jazykového obrazu světa (českých) Neslyšících, či shod a rozdílů tohoto obrazu s obrazem fixovaným v češtině, ale i obecnějších otázek mířících k podstatě jazyka a jeho kognitivně-kulturních aspektů. V tomto smyslu je příspěvek svým způsobem úvodem k bloku prezentací připravených (s akcentem na „prostor, příběh, prožitek“) učiteli a studenty Ústavu jazyků a komunikace Neslyšících FF UK v Praze a ilustrujících různé polohy kognitivně-kulturního zkoumání českého znakového jazyka.

8/ Ludmila Volná:

Svět Josefa Čapka: jak v Evropě překládáme *pejska* a *kočičku*

Povídání o pejskovi a kočičce, kniha příběhů o zvířátkách, pro děti napsaná a ilustrovaná Josefem Čapkem v roce 1926 (a publikovaná v roce 1929), byla přeložena do sedmnácti jazyků, přičemž se u angličtiny, francouzštiny, němčiny a slovinštiny jedná o více než jeden překlad. Cílem této přednášky je srovnání výchozího textu se dvěma jeho anglickými překlady, *Harum Scarum*, (1968, copyright 1963) a *All About Doggie and Pussycat* (1996), a jedním francouzským, *Histoires de chien et de chat* (1971).

Toto srovnání se zaměří na jazykové prostředky, které autor používá k vytvoření svého typického světa, ve němž mají místo nejen dospělí, ale i děti, a především zvířátka, světa, který je prodchnut, zjednodušeně řečeno, láskou, úctou a rovným přístupem k Jinému. Od lingvistického kontextu slov 'pes/pejsek' a 'kočka/kočička' ('dog/doggie/chien' a 'cat/Pussycat/chat') všech tří jazyků, a rovněž i od pohledu na to, jak jsou hlavní postavy reprezentovány vzhledem ke svému prostředí, „domovu“, se odvíjí detailnější analýza těchto základních hodnot.

Čapkův svět oslovuje svou nesmírnou emocionální a myšlenkovou hloubkou a jeho příběhy mají co říci nejen dětem, ale i dospělým. Vědomí toho, co chce autor dětem zprostředkovat, jak obsahem, tak i formou, vzhledem k výše zmíněným hodnotám (zde si můžeme připomenout Humboldtovo pojetí jazyka jako „orgánu myšlení a pročitování“), nás může podnítit k uvažování o tom, jaké hodnoty bychom si přáli „u nás doma v Evropě“. Analýza původního textu z této perspektivy je zde výchozím bodem pro diskusi o tom, jak se výše zmíněné odráží, pokud vůbec, ve zkoumaných překladech.

Stav k 27. 5. 2016.